

DŽEMAL ČELIĆ

KONZERVACIJA I STVARALAŠTVO

Konzervacija nije samo tehnički postupak, naprotiv od postupka konzervatora, od njegove interpretacije kulturno-historijskog spomenika javnosti, ovisi kako taj spomenik služi društvu jednako kao što muzičko ili dramsko djelo dobiva pravu vrijednost u društvenom životu tek u ovisnosti o interpretatorima tog djela.

Odavno se uvidjelo, da već sam akt posmatranja, iako nam izgleda na prvi pogled kao usputna, spontana razonoda, zahtijeva izvjestan napor i angažovanost. To naročito važi za posmatranje monumenata, kod čega je redovito prisutna želja posmatrača da na određeni način upije u sebe formalne i sadržajne karakteristike posmatranog

objekta. Posmatrač u tom slučaju učestvuje u zbivanjima koja su za taj spomenik vezana, simpatiče ili prezire autore ili aktere vezane za platnu ili historijskim faktima vezane za objekt, odobrava ili odbacuje određene postupke — jednom riječju prenosi se u svijet spomenika. Čitajući neko književno djelo, svi smo mi doživljavali pojedine likove, mislili o njihovoj sudbini, pomicali granice između mašte i stvarnosti. Nažalost, analiza psiholoških faktora i njihove uloge u svijetu zaštite kulturnog nasljeđa do danas je gotovo netaknuta, što ne znači da joj faktično ne bi trebalo pridati veliki značaj.

Uvođenje u problem

Gotovo da nema studije s područja zaštite kulturno-historijskog nasljeđa, pogotovo ne valorizacije pojedinačnog spomenika ili prikaza konkretnog zahvata na spomeniku, a da se — općenitije ili konkretnije — u nekom opsegu ne tretira pitanje da li konzervirati ili restaurirati, i ako već nešto u detalju ili u cjelini restaurirati, onda do koje mjere. Problem se pri tome manje-više, postavlja tehnički u smislu realizacije i efikasnosti poduzetih mjera, ili kulturno-historičarski bilo da se radi o samoj valorizaciji onog što se ruši u odnosu na ono što se obnavlja, bilo pak u smislu cjepidlačarskog insistiranja na stoprocentnoj dokumentarnosti detalja kojeg želimo rekonstruisati. (Ovo ne treba shvatiti isključivo kao arhitektonski ili likovni detalj, jer i značajna građevina može biti detalj ako se na primjer radi o cjelovitosti urbanog kompleksa — slučaj lođe u Šibeniku).

Može se konstatovati da je u postavljanju ove problematike najčešće bitno zanemaren čovjek-posmatrač kao faktor u razrješavanju problema. Problem emotivne komponente na relaciji spomenik kulture — posmatrač do danas je, teoretski i praktično, ostao potpuno nerazrađen. Međutim, ako

očekujemo da spomenički fond svojim prisustvom pozitivno djeluje u odgoju širokih masa, onda je već od prvog momenta implicitno da se mora ulagati svjesne napore za smišljenu interpretaciju djela prošlosti da bi ga prema datim okolnostima u određenom smislu prihvatila današnjica.

Prije više od deset godina posjetio sam u Parizu muzej Klini, smješten u reprezentativnoj srednjovjekovnoj gotičkoj građevini, uz koju se nalaze i sačuvani ostaci starih rimskih termi. Gotički objekt se u potpunosti održao (svakako uz intervencije konzervatora), a ruševine termi su egzaktno konzervirane. Dobiva se dojam da nijedan dio koji je već otpao nije vraćen na svoje mjesto, dijelovi zidova koji su prijetili da se obruše podzidani su u sasvim drugačijoj zidnoj strukturi uvučeno od originalnog rimskog zida za nekoliko cm. Nigdje patina nije oštećena, ni jedina nova fuga nema namjeru da zavede neiskrenošću, da nešto imitira. Koji dan kasnije u Vensenu, dvorcu Luja XIII na nekadašnjoj periferiji Pariza susrećem se sa diametralno suprotnim postupkom: građevina oštećena u toku rata, obnavljena je s najvećom pedanterijom; ne samo da je na arhitektonskim detaljima

i zidnim površinama popravljano svako oštećenje, nego je i skulptura — ukomponovana u arhitektonsku cjelinu — precizno restaurirana odnosno zamijenjena novom. Egzaktne konzervacije rimskih termi i pedantna restauracija dvorca u Vensenu bili su pri tomu djelo istog čovjeka — arhitekta Žana Truvelo-a — jednog vrlo iskusnog i uvaženog francuskog konzervatora.

Nije dakle moglo biti govora o nekakve dvije škole ili dvije struje sa suprotnim principijelnim stavovima, jer se radilo o istoj osobi. Za iskusnog stručnjaka, o kakvom se u konkretnom slučaju radilo, također se nije moglo reći da teoretska pitanja odnosa konzervacije u sebi nije principijelno prečistio, i da bi mogao prema nekom subjektivnom, momentalnom raspoloženju jedanput postupiti ovako, a drugi put onako. To pogotovo ne u Francuskoj, zemlji velikih tradicija i na ovom sektoru kulturne djelatnosti.

Odgovor na ovakav postupak, duboko opravdanje njegove formalne protivrječnosti, leži u analizi relacije spomenik kulture-posmatrač, i u traženju rješenja koje će najbolje zadovoljiti tu

relaciju. Za prosječnog Parižanina ili posjetioca Pariza spomenik antičkog rimskog perioda je, a priori, u podsvijesti čovjeka, nekakav ulomak, iskopina, substrukcija, u najboljem slučaju napuštena arhitektonska ljuska koja se slučajno još nije srušila. S obzirom na takve predodžbe koje u sebi nosimo prilazeći antičkom nasljeđu, prije nego što smo ga uopšte vidjeli, dakle s obzirom na nekakvu generalnu predodžbu epohe, konzervator koji uzima u kalkulaciju psihičke dispozicije posmatrača, mora svoju koncepciju spasavalačkog ili bilo kakvog zahvata podrediti toj generalnoj predodžbi, ako ne želi iznevjeriti publiku, odnosno unijeti nesporazum između posmatrača i objekta.

Nasuprot tome, spomenici Francuske iz epohe Lujeva, naročito s obzirom na njihovu upotrebnu vrijednost, pa i stilski kontinuitet sve do 19. stoljeća, u generalnoj predodžbi tih istih ljudi dobro su sačuvani, u solidnom materijalu i izvedbi, oni su prisutna stvarnost u odnosu na relikvije antike. I opet, postupak konzervatora valja podrediti generalnoj liniji psihičkog odnosa ljudi prema konkretnoj epohi.

Linija opšte predodžbe

Analizirajući gore pomenuta dva slučaja, konstatirali smo postojanje opšte predodžbe koja postoji kod prosječnog obrazovanog čovjeka o spomeniku prije nego što ga je uopšte vidio. Liniju opšte predodžbe spomenika kulture moguće je dosta precizno odrediti za svaki kraj i za svaku epohu, te možda čak i uspostaviti određenu teoretsku skalu na kojoj bi mogući praktični problemi našli svoje mjesto između dvije krajnosti: konzervacije i restauracije. Društveno-ekonomska gibanja, ratovi, smjene vladajućih sistema od bitnog su značaja za napuštanje čitavih naselja, promjene načina života, promjene u načinu likovnog izražavanja. Neprekinut historijski razvoj u životu na pr. naših dalmatinskih gradova daje predodžbu o prilično jednakom građevinskom stanju objekata od Srednjeg vijeka do početka našeg stoljeća; naprotiv dinamika zbivanja u centralnom dijelu Jugoslavije danas je već praktično najvećim dijelom isključila iz upotrebe i objekte iz devetnaestog stoljeća. Opšta predodžba je granicu upotrebne prevazidjenosti i stvarnosti jako približila današnjici.

Ako pod pojmom upotrebe prevazidjenosti podrazumijevamo ono što je kao spomenik izgubilo svoju prvobitnu upotrebnu vrijednost (na pr. antičko svetište ili srednjovjekovna utvrđenja), onda pod pojmom stvarnosti ostaje sve ostalo što je uz neke, manje ili veće, adaptacije uspjelo da ostane u upotrebi do dana današnjeg. Kod toga grubog razvrstavanja izgleda da je prvoj grupi bliži princip konzervacije, a drugoj restauracije, podrazumijevajući i eventualne adaptacije.

Međutim, polazeći od opšte predodžbe za pojedinu epohu, brzo ćemo uvidjeti da se ona u istoj epohi i istom kraju često znatno razlikuje s obzirom na vrstu spomenika. Srednjovjekovne utvrde posvuda su već davno napuštene, bogomolje iz iste epohe još uvijek su najvećim dijelom u upotrebi. Upravo zato, u opštoj predodžbi tvrdi grad je ruina obrasla korovom ili bršljanom, obrušeni dijelovi zidova, zjapi gola kamena konstrukcija — nasuprot tome, bogomolja je pod krovom, zatvorenih vrata i prozora, sa nešto namještaja i ukrasa...

Materijal od kojega je objekt također bitno utječe na opštu predodžbu. Nemoguće je zamisliti, barem u našim krajevima, građevinu od drveta i ćerpiča, koja bi bila tretirana kao ruina u parku, naprotiv kameni detalji rimske ili srednjovjekovne arhitekture, resistentna arhitektonska plastika bilo koje epohe, bez dvojbe može da služi čak i kao ukras u sredini u kojoj je smještena. Drvene turske palanke i graničarski čardaci, sjedišta partizanskih štabova i partizanske bolnice neminovno i veoma brzo nestaju ako se o njima konstantno ne brinemo (podrazumijevajući konstantnu restauraciju dotrajalih drvenih dijelova i konstantan solidan pokrov), naprotiv, kameni stećci nakon 500 godina, Pulska arena i Dioklecijanova palata nakon skoro dva milenija prkose zubu vremena.

Dakle, region, epoha, vrsta spomenika i materijal od koga su sagrađeni djeluju kao faktori u stvaranju opšte predodžbe o određenom spomeniku. Svakako ovome treba dodati i tradicije i

stanje same službe zaštite u određenom regionu; tamo gdje su te tradicije razvijenije, briga o očuvanju i prezentaciji tih kulturnih vrednota već djeluju u podsvjesti čovjeka, manifestira se kao određeni standard, gdje jača odstupanja opet zbujuju posmatrača. Pri svemu tome, jasno, pret-

postavlja se da je posmatračka publika dostigla određeni kulturni nivo da može uopšte s nekim razumjevanjem pristupiti objektu. Određeni kulturni nivo je nužan za aktivnu imaginaciju, koja je opet preduslov emotivnih djelovanja estetskih i drugih opštedruštvenih valera konkretnog objekta.

Problem aktiviranja imaginacije

Može se konstatirati da je za doživljavanje slikarskog ili skulptorskog djela, muzičkog, poetskog ili dramatskog ostvarenja potreban određeni aktivan napor posmatrača, slušaoca ili čitaoca. Isti je slučaj sa spomenikom kulture: posmatrač — ovisno o stepenu naobrazbe, htio to on ili ne — učestvuje, snagom vlastite imaginacije, u svijetu spomenika. On prezire ili simpatizira, odobrava ili osuđuje izvjesne postupke, živi jednim dijelom vlastite ličnosti u svijetu kojeg spomenik prezentira. Upravo u tome leži razlog za precizno i studiozno odmjeravanje snaga imaginacije prosječnog posmatrača, kojemu stvaralac-konzervator mora prezentirati objekt sa onom minimalnom dozom eksplikacije koja će biti dovoljna kao podsticaj mašti da izvrši potrebne nadopune. A ako već aktiviziramo maštu na stvaralačku akciju u aktu posmatranja, doživljavanje spomenika ima uslove da postane potpuno, da oživi likove i misli o njihovoj sudbini, da istorijska zbivanja na momenat prenese sasvim blizu doživljaju stvarnosti.

Pitanje mjere je izuzetno osjetljivo. To se naročito dade osjetiti u memorijalnim muzejima, gdje u rasponu od zamornog faktografskog nizanja činjenica do forsirane patetike, nisu baš česta rješenja koja su pogodila zadovoljavajuću mjeru. Za ilustraciju mogućnosti podsjetimo se poduhvata francuskih turističkih radnika, koji su uz saradnju konzervatora, stručnjaka za rasvjetu i muzičara, poslije rata realizirali na nekoliko najznačajnijih spomenika noćne, svjetlosno-zvučne predstave. Na taj način tretirani su dvorac u Versaju, Šambor, Vilandri i još neki objekti. U momentu kad — prije početka predstave — stižete pred objekt, sagledavate ga pod statičnom rasvjetom znalački ras-

poređenih reflektora. Predstava se sastoji od koncerta birane muzike, protkane kratkim recitativima i praćene dinamičkom igrom svjetla, koje prema sadržaju muzičke priče, izražava nemire, sukobe, svečana raspoloženja, tragedije... Sve je to tehnički tako dobro sinhronizirano da izvođenje programa zahtijeva jedno jedino lice. Kreatorima ovih svjetlosno-muzičkih predstava mora se priznati vještina da raspale maštu posmatrača ne prelazeći u maskeratu; isto tako da dobro odmjerne komponentu vremena, da kod gledaoca ne dođe do zasićenja i dekoncentracije. Mnogi gledaoci su tumačili svoja stanja, poslije prisustvovanja ovim predstavama, kao da su doživjeli javljanje duhova na spiritističkim seansama. Ispričao sam ovo ne da sugerisem slične postupke, već da ukažem na činjenicu da interpretacija sadržine spomeničnog objekta nije samo problem tehničkog stanja, već stava i odnosa prema imaginaciji posmatrača. Ovo već spada u domen kulturno-pedagoške ili atraktivno-turističke eksploatacije spomeničnog fonda.

Ako smo uočili značaj uloge interpretatora, lako možemo doći do zaključka da pored tehničke strane same interpretacije, a posebno s obzirom na psihološko stanje posmatrača čiju imaginaciju dovodimo u aktivno stanje, nameće se još jedna značajna komponenta — komponenta idejnosti u samoj interpretaciji: nije svejedno kakva raspoloženja interpretator svojom interpretacijom spomenika stvara kod posmatrača, odnosno sama interpretacija ovisna je o odnosu interpretatora kao jedinice i društva kao cjeline prema zbivanjima koja posmatranje konkretnog spomenika evocira u svijesti posmatrača.

Idejnost u interpretaciji

S obzirom na emotivnu snagu arhitektonsko-spomeničkih vrijednosti, koje se mogu upoređivati sa snagom muzike ili literature, slikarstva ili plastike, (šta više, s obzirom na permanentno prisustvo u životu posmatrača ovaj domen dobiva i izvjesna preimućstva) pitanje idejnosti u konzervatorskom postupku postavlja se veoma oštro. Ako smo svjesni činjenice da će posmatrač odobravati ili osuđivati, prezirati ili simpatizirati zbivanja u istorijskim rasponima prema emotivnom stanju koje doživi pred spomenikom, onda je na nama da

strogo vodimo računa kakva ćemo raspoloženja probuditi u posmatraču i kako ćemo svojom interpretacijom doprinijeti pozitivnom djelovanju spomenika na svijest građanstva.

Upravo u takvim težnjama leži objašnjenje rekonstrukcija brojnih srednjevjekovnih zamkova u eri romantizma, objašnjenje projekta kraljevskog dvorca u okviru atenske akropole, sve do jeftinih stilskih plagijata nadahnutih romantičarski shvaćenim nacionalizmom, raznih neogotičkih ostvarenja po srednjoj Evropi, neobizantijskih pod

okriljem srpsko-pravoslavne monarhističko-buržoaske sredine ili pseudomaurskih pokušaja u Bosni pod austro-ugarskom okupacijom.

Izvjersna društvena strujanja koja su se u pojedinih epohama odražavala pod zajedničkom karakteristikom da prošlost prezentiraju u drugačijem svjetlu nego što je ona u stvari bila (napr. u cilju dominacije određenih društvenih snaga u datoj sredini), često su rezultirala kako plagijatom, tako i djelomičnim, pa i potpunim, uništenjem spomenika, dodavanjem novih dijelova, prekrajanjem prema nečijoj subjektivnoj idealizaciji, čak i potpunim rušenjem u svrhu izgradnje pseudoistorijskog surogata. Izgradnja pseudobizantijskog portala pred Eufrazijanom u Poreču, ili betonskog tornja Sv. Nauma na Ohridskom jezeru, primjeri su dodavanjem nečega što faktično nikad nije postajalo i kulturno-historijski nema veze sa spomenikom. Nije čudo da je poslije rata u uslovima novih gledanja na ulogu spomenika, betonski dodatak sv. Nauma porušen. Slične ideološke tendencije rezultirale su u vremenu od polovine devetnaestog stoljeća do početka drugog svjetskog rata uništenjem skoro svih rimokatoličkih sakralnih objekata starije epohe u Bosni i Hercegovini — koliko znam jedino u Varešu je sačuvana jedna starija katolička crkva. Pa i neki islamski spomenici su u zadnjih šezdesetak godina pretrpili takva uništenja spomenišnih vrijednosti — tu spadaju radovi u doba Austro-Ugarske na sarajevskoj Kuršumliji, na nekim travničkim džamijama, na završecima nekih sahatkula i sl. Među ovim primjerima značajno je rušenje minareta Ćejvan-Ćehajine džamije u Mostaru, koje je bilo u obliku romaničnog tornja kvadratne osnove, da bi se na njegovom mjestu sagradio novi minaret standardne forme.

Takvim idealističkim ideološkim stavovima prema nasljeđu, a posebno fazi nacionalnog romantizma, treba da zahvalimo za pojavu i uvažavanje kriteriuma nacionalno-konfesionalne pripadnosti, za razvrstavanje spomenika sa istog terena, pa čak i iz iste epohe, na svoje i tuđe, za čuvanje jednih i uništavanje drugih. Stvorila se podloga posebnoj teoriji diskontinuiteta u nacionalnom kulturnom nasljeđu, koja je kod nas naročito našla pritaženu u Srbiji i Makedoniji u odnosu na period turske dominacije. Brižljivo su se čuvali spomenici iz vremena prije dolaska Turaka, kao i oni nastali u danima oslobođenja i nakon oslobođenja od turske vladavine, a sve ostalo, nastalo u intervalu od oko četiri stoljeća, trebalo je da nestane kao tuđinsko, okupatorsko itd. Sve do najnovijeg vremena svaka kulturno-historijska vrijednost nasljeđa ove epohe potpuno je negirana, nemilosrdno su rušeni ne samo islamski sakralni objekti, već čak i priprate srednjevjekovnih crkava koje su slučajno dograđene u ovoj epohi (tražeći nekakvu čistoću prvotne forme, nasuprot biološkom rastu spomenika). Imao sam u rukama štampane materijale, koji čak pretenduju na naučnu vrijednost, a u kojima se tvrdi da u Srbiji i Makedoniji sve do de-

vetnaestog stoljeća nije bilo škola ni biblioteka. Autore ništa ne zbunjuje što još postoje spomenišne vrijednosti koje ih pobijaju — oni su, idejno opterećeni nacionalnim romantizmom, usvojili podjelu na svoje i tuđe, a govore o onom dijelu kojeg po nekakvim ličnim sklonostima svojataju. Jedna naučnija objektivno-realistička, dijalektičko-marksistička analiza ovakvih pojava morala bi da konačno nađe mjesta u interpretaciji našeg kulturno-historijskog nasljeđa (principijelno i u detalju), pa i naše popularna-historijske nauke uopšte.

Bez pretenzije da okvirno teoretski razradujem nabačenu misao, pokušaću da skiciram idejnu interpretaciju sarajevske čaršije onako kako bi je po mom mišljenju trebalo postaviti. Za nas u Bosni i Hercegovini ovo je vrlo složen kulturno-historijski i urbanistički problem, na čije se rješenje čeka godinama,

Kažu da je čaršija crvotočna, prljava, nekulturna, turska, ostatak mračnog feudalizma, cirkus čitave Evrope, dokument epohe u kojoj su kod nas nabijali ljude na kolac dok je na Zapadu cvjetala kultura i civilizacija. (Ni jedan od ovih atributa nisam ja izmislio, svi su oni napisani ili izrečeni u dugim diskusijama oko rješenja ovog problema). Predlaže se uglavnom čuvanje pojedinačnih spomenika kulture, te rušenje svega što je tehnički slabo, dotrajalo i nezdravo. Kaže se da je teritorij čaršije neophodno potreban gradu i da se novim sadržajima mora ustupiti životni prostor na račun onih starih...

Slažem se da je crvotočna i prljava. Ali to su pitanja tehničke naravi, zadovoljavajuća rješenja su moguća, a realizacija je u isključivoj ovisnosti o dinamici pritažanja i utroška materijalnih sredstava. Međutim, stvaralački napor u konzervaciji i rekonstrukciji čaršije treba usmjeriti ne u pravcu posmatranja pojedinih objekata kao neovisnih spomenišnih vrijednosti, već u pravcu kompleksne interpretacije pozitivnih vrijednosti čaršije kao cjeline. Tvrdim da čaršija kao cjelina predstavlja najznačajniji dokument naše društveno-političke, privredne i kulturne istorije, našeg stvaralaštva i etike međusobnih odnosa. Onim što zrači treba da bude naš ponos na kome će se izgrađivati generacije, a ne naša sramota.

Konstatirajmo samo: Od šesnaestog stoljeća na ovamo stoje tu stara pravoslavna crkva i nešto mlađa sinagoga Jevreja-Sefarda pored monumentalne Gazi Husrefbegove džamije i drugih džamija u međusobnim razmacima od po koju stotinu metara. Stara medresa Kuršumlija iz 1537 g, i Gazi Husrefbegov mekteb nisu daleko od stare srpsko-pravoslavne škole koja se prvi put spominje svega dvije godine nakon građenja Kuršumlije. Bogata Husrefbegova biblioteka i dvije ulice knjigovežaca i prepisivača knjiga (Mudželiti) pretstavljaju nekakav pandan Srpsko-pravoslavnom crkvenom muzeju. Tu je i grob Gazi Murad-begov, kojemu je u 16. stoljeću, prema bilješci savremenog kroničara,

dolazio u posjete njegov brat Juraj Tardić, kanonik šibenički. Tu je konačno i jedan od prvih javnih nužnika u Europi i ostaci nekoliko javnih kupatila iz vremena kad su ljudi koji su pokazivali sklonosti održavanju lične higijene izvođeni pred inkviziciju. Da ne govorimo o bezistanima, hanovima i stotinama dućana i magaza u kojima su građani Sarajeva, bez obzira na uvjerenje i opredjeljenje, radili, stvarali i trgovali. Činjenica je da je ovaj naš živalj u datim uslovima uvijek nalazio specifične svoje puteve, a u sukobu istoka i zapada, polumjeseca i krsta, lomače i glegova koca, našao razrješenje svojih suprotnosti u koegzistenciji koja se i danas jasno zrcali na spomenišnom sklopu čaršije i zrači pozitivno u odgojnom smislu na generacije koje su izrasle u ovoj sredini. Čaršija je nijemi svjedok protiv svih nastranih, ekstremističkih, nacionalističko-šovinističkih pojava i ispada, protiv nategnutih pseudo-istina i moglo bi se tvrditi da je upravo okolnost permanentnog prisustva ovakvog odgojnog faktora u našoj sredini rezultirala činjenicom da ljudi koji su ovdje rasli nikad nisu bili jače zahvaćeni raspoloženjima uzajamnog ugnjetavanja i uništavanja.

U smislu ilustracije koliko je sama stihija išla putem prostornog razdvajanja čaršije paralelno sa zaoštavanjem konfesionalnih antagonizama u fazi kapitalizma, ukazao bih samo na to da je napr. stara rimo-katolička crkva iz ovog kompleksa (Latinluk) potpuno nestala, dok je stara pravoslavna crkva nizom visokih objekata uz Titova ulicu kao kineskim zidom odvojena od matičnog dijela čaršije kao urbane cjeline.

Treba li iznesene činjenice previdjeti, negirati ili zanemariti u budućem kreativnom rješenju spomeničnog kompleksa? Odgovori mogu nijansirati, ili čak biti diametralno suprotni, ali će se u njima nužno ogledati idejnost stavova, eventualna potsvjesna opterećenja, i konačna interpretacija u stvaralačkom potezu rezultiraće iz tih stavova.

* * *

Poseban problem u prezentaciji predstavlja pitanje fiksiranja tragova određenog momenta, odnosno događaja, koji objekt čine historijskim spomenikom. Vjerovatno smo se našli koji put u nečijoj rodnoj kući ili radnoj sobi sa nekim čudnim osjećajem kao da je velikan čija se uspomena tu čuva, nekako duhom prisutan, tek izmakao našim očima. Drugi put gledamo dokumente i uporabne predmete, čitamo legende, ali sve bez dubljeg intimnog doživljaja. Jedan i drugi doživljaj u direktnoj su ovisnosti o imaginaciji posmatrača, ali

i o stvaralačkom naporu i snazi stručnjaka-interpretatora koji je svojim rješenjem uspio (ili nije uspio) dati određeni kvalitet asocijacija.

Crkva u kojoj su zatvarane i mučene žrtve fašizma, obnovljena u svemu prema predratnom stanju a da nisu sačuvani neki vidljivi tragovi koji asociraju na izvršeni zločin, neće djelovati emotivno u smjeru spomenišnog značaja. Postavlja se dakle problem autoriteta činjenica koje objektu daju spomenišnu vrijednost. Jedan jednostavan primjer iz starog Mostara, iz vremena kad još nismo imali pojma o zaštiti u suvremenom smislu, daje nam dobru lekciju: Jednog dana, koncem sedamnaestog stoljeća, Stojan Janković je sa svojim uskokima provalio u grad na Bajram ujutro i u jednoj periferiskoj džamiji izvršio masovni pokolj. Za uspomenu na taj tragični događaj, građani su daske sa poda, natopljene krvlju žrtava, pričvrstili na strop i postavili novi pod. Dok god ova džamija nije porušena, krvave daske na stropu svjedočile su o masakru. Nažalost mi u novije doba nismo u konzervaciji objekata vezanih za konkretne historijske događaje, našli dovoljno duhovitih rješenja kojima bi fiksirali momenat, sačuvali tragove borbi, pokolja, požara i sl. Šta više, upravo u konzervaciji spomenika NOB-e, dodavanjem novih oblikovih i materijalnih vrijednosti, kao da smo težili prikrivanju oskudnosti istinske stvaralačke komponente. Pri tome se koji put padalo u greške koje su upravo vodile uništenju spomenišnih vrijednosti konkretnog objekta. Klasičan primjer nerazumijevanja spomenišnih valera jeste pokušaj arhitekata koji su uređivali muzej u Titovom Užicu da unutrašnjost trezora banke oblažu mramorom. Čime napr. opravdati da su enterijeri Muzeja desanta na Drvar tako luksuzno obrađeni, sa podovima od mramora, ogradama od kovanog željeza, lusterima od eluksiranog bakra, a što je sve skupa bez ikakve veze bilo sa autentičnim historijskim stanjem tih enterijera, bilo sa njihovim eksterijerom. U objektima koji su memorijalno vezani za stanja u historijski značajnom momentu i čovjek se danas mora pitati kako se moglo dozvoliti da nam neko original zamijeni plagijatom. Fasade zgrade Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu obložene su posle rata sedrom, a u unutrašnjosti su se pojavili, pored ostalog, neki moderni vitraži od raznobojnog stakla. Svi ti dodaci novih oblikovnih i materijalnih vrijednosti najobičniji su nesporazum, u kome se nije vodilo računa ni o osnovnoj prednosti autentičnog pred proizvoljnim i patvorenim.

Za razmišljanje

Mislim da se možemo složiti, da je prosječan čovjek koji prilazi spomeniku sa ciljem da ga upozna, angažovan pri posmatranju i samim tim aktivan faktor u doživljavanju. Samim tim on se polako odriče sebe da bi se prenio u jedan daleki ili bliski

svijet, razbio svoju vlastitu ustaljenost i snabdjeo se dragocjenim životnim iskustvima. Razumije se da moramo imati u vidu i raznolikost samih posmatrača, njihov nivo, kulturnu i opšteobrazovnu širinu, mogućnost koncentracije i razumijevanja.

Najsavjesnija, egzaktna konzervacija bliži se hermetičnosti i ukoliko je manji napor interpretatora da djelo približi posmatraču, utoliko zahtijeva veću širinu i potpuniju angažovanost da bi se otkrile i doživile latentne kvalitete koje spomenik nosi. I ako je naša opšt društvena težnja da spomenike približimo narodu, da koristimo njihove pozitivne

vrijednosti u pedagoškom ili bilo kojem drugom vidu, onda je nužno da vodimo računa o relacijama subjekt-objekt u svim fazama: od konzervacije, preko savremene namjene i adaptacije, do propagandnih materijala i tumačenja pedagoga i turističkih vodiča.

CONSERVATION AND CREATIVENESS

The way a cultural-history monument serves society depends on conservator's work and his interpretation of it, the same as a musical or dramatic work acquire their proper value through the interpreter. The very act of observing a monument is not only a kind of spontaneous entertainment, but demands certain psychological effort and activity. The fact that, unfortunately, an analysis of psychological factors and their role in connection with the protection of cultural inheritance has not been done so far, does not necessarily mean that this analysis is not of a considerable importance.

»To conserve or to restore« — is a problem that is frequently given in terms of the efficiency of the undertaken measures or in terms of valorization of a detail we try to restore, the man, the observer, being thus completely ignored. But the right answer to the question must be looked for in the analysis of the relation existing between a monument of culture and an observer. We can easily find out that a man of certain education has a general idea about the objects of a given epoch even before he starts observing particular monument, and if we want to avoid possible misunderstanding between him and the object, we must take into consideration his psychological predispositions while executing the work on conservation.

It is possible to define precisely an outline of a general idea on monuments of any region and epoch, but while doing it we must pay attention to the character of the object in question with regard to its purpose and the material of which it is made. To this must be added the existing tradition and the standard of the Service for the protection in a given area.

It is evident that active imagination is necessarily conditioned by a certain cultural level, this imagination being on the other hand the prime condition of the emotional effect of esthetical and social values of a particular object. An observer lives in a world of a monument by means of his creative imagination. For

this reason we must be very precise and careful while supplying the object we are presenting with the explanations which, in this case, must be minimal but sufficient to stir the observer's imagination to activity.

Considering the role of the interpreter in connection with the state of mind of the observer, we must needs pay attention to the principal idea suggested through the interpretation; the way in which the interference of the interpreter affects observer's state of mind is by no means irrelevant since the interpretation itself depends on the relation of the interpreter as an individual and the society in general on one hand to the idea evoked by the act of observing a concrete monument on the other hand.

Certain social trends, aspiring towards a false presentation of the past, often resulted in plagiarisms or in partial (and sometimes total) destruction of a monument, wanting thus to replace it by a pseudo-historical substitute. Because of an idealistic attitude towards inheritance and owing to the phase of the rise of national romanticism, the classification of cultural monuments has been performed on national and confessional bases, wherefrom comes their division into »ours and theirs« and, consequently the preserving of the former and destroying of the latter. The interpretation of our cultural history inheritance and our popular history science in general should imply an analysis that would be more scientific, objective, realistic and marxist.

If the aim of our society is to make monuments accessible to our people and to use them for educational or any other purposes, we must needs bear in mind the relation subject-object in all of its phases, i. e. beginning with the phase of conservation and contemporary adaptation to the phase of propaganda and interpretation done by the educators and touristic guides.